

Лазар Нанев

Насловен вонреден професор,
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Правен факултет,
lazar.nanev@ugd.edu.mk

УДК.343.261-055.2:341

Олга Кошевалиска

Доцент,
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Правен факултет,
olga.gurkova@ugd.edu.mk

Елена Максимова

Асистент докторанд,
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Правен факултет,
elena.ivanova@ugd.edu.mk

БАНГКОЧКИТЕ ПРАВИЛА – LEX FERENDA ЗА ЖЕНАТА ЗАТВОРЕНИК

Апстракт

Степенот на остварување на човековите права во едно општество би можело да се оцени по квантумот на права кој го уживаат затворениците во него. Сепак, реализирањето на предвидените права на затворениците, ширум светот, претставува особено сензибилна материја, што само го покажува глобалниот проблем во разбирањето на слободите и правата на човекот воопшто. Потребите условени од родовите диференцијали се она кое ги издвојува жените од масата затвореници и кое условува првичен предвиден засебен третман, пред целокупната индивидуализација. Жената долго време се наоѓа на маргините кога се во прашање истражувањата или решавањето на проблематиките врзани за ефикасноста на извршување на кривични санкции врз нив. Кога се забораваат жените во затворот, се смета дека се заборава и целокупната нивна општествена улога. Таа како дел од затвореничкото општество, во глобални размери, чини од 3-10%. Родовите специфики, кои пак од своја страна, изнудуваат и потреба за „уживање“ на засебни животни услови во пенитенцијарните установи, често се занемарувани, како при теоретското обработување на материјата, така и во реализацијата на самиот третман на затворениците. Институциите се моделирани така да ги задоволат потребите на примарните затвореници – мажите. Потребата од уважувањето на родови разлики, на меѓународно ниво се начнати уште во *Стандардните минимални правила на ОН за*

постапување со затворениците, но вистински прв меѓународен документ, кој се занимава со положбата на жената во системот на извршување на кривични санкции и кој вистински ја потенцира родовата разлика, се Бангкокските правила. Иако донесени во форма на Резолуција, без мандаторен карактер, тие сепак претставуваат сериозен насочник за подигнување на стандардите во затворот и целокупниот третман на жените затворенички.

Клучни зборови: пенитенцијарни установи, жени затвореници, меѓународни документи

Lazar Nanev, PhD

Faculty of Law, Goce Delcev University in Stip

Olga Koshevaliska, PhD

Faculty of Law, Goce Delcev University in Stip

Elena Maksimova, LL.M

Faculty of Law, Goce Delcev University in Stip

BANGKOK RULES - LEX FERENDA FOR A WOMAN PRISONER

Abstract: The extent of the realization of human rights in a society could be judged by the quantum of rights that are enjoyed by prisoners in it. However, the realization of the foreseen rights of prisoners worldwide is a particularly sensitive matter, which only shows the global problem in understanding the freedoms and rights of a person in general. The needs conditioned by the gender differentials are those that distinguish women from the mass of prisoners and condition the initial prescribed treatment, before the overall individualization. For a significant period, woman has been on the margins, when it comes to investigating or resolving issues related to the effectiveness of applying the criminal sanctions over them. When women in prisons are forgotten, their entire social role is also forgotten. As a part of the prison society, on a global scale, women fulfil from 3-10%. Gender specifics, which in turn, necessitate the "enjoyment" of separate living conditions in penitentiary institutions, are often overlooked, both in the theory and in the realization of the treatment of prisoners themselves. Institutions are

modeled to recognize the needs of primary prisoners - men. The need to respect gender differences, in international dimensions, has been brought up into the UN Minimum Standard Rules for the Treatment of Prisoners, but a truly first international document that is dealing with the status of women in the penitentiary systems and that truly emphasizes the gender difference, are the Bangkok rules. Although adopted in the form of a resolution, without a mandatory character, they are still a serious guide to raising prison standards and the overall treatment of women prisoners.

Key words: *penitentiary institutions, women prisoners, international documents*

Воведни напомени – за жената затвореник и нејзините права

Жената како дел од затвореничкото општество, во глобални размери, чини од 3-10%. Токму и затоа често се занемаруваат нејзините родови специфики кои пак од своја страна, изнудуваат засебни животни услови. Самите институции се моделирани така да ги задоволат потребите на примарните затвореници – мажите. Затоа со сите родови обележја, до шеесетите години на минатиот век, жените се буквално невидливи и во правните документи, но и во самото општество при издржувањето на казната. Порастот на затвореничката популација е евидентиран од година во година, и иако не би можело да го окарактеризираме како драматичен, сепак го чини најбрзо растечкиот сегмент од затвореничкото општество¹, што не е за занемарување. Потребите условени од родовите диференцијали се она кое особено ги издвојува жените од масата затвореници и кое условува првичен предвиден засебен третман, пред целокупната индивидуализација.

Анреус (Anreus) и Довден (Dowden)² уште во 1999 година во своите метаанализи за третманското постапување со жените престапнички, заклучиле дека рецидивизмот кај жената се смалува, во зависност од квалитетот на стручната помош која ѝ се пружа. Помошта се смета дека би била делотворна доколку е прилагодена на степенот на ризик кај жената, ако е насочена кон криминогените потреби и ако служи на когнитивни – бихевиоралните стратегии. Биолошките особености кои треба да се земаат во предвид при испраќање на жената во затворот и нејзиното третирање во него, исто така доаѓаат до израз и

¹ Zaitzow, B., Thomas, J., *Women in Prison: Gender and social control*, Lynne Reinner Publishers, Inc., London, 2003;

² Цитирано според Šušur, Z., Žakman-Ban, V., *Značajke života i tretmana žena u zatvoru*, Hrčak – portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske, 2004, str.1057;

при нејзината адаптација на самиот затвор. Резилентноста која ја развива жената кон институцијата, можноста за прилагодување во средината и сл. имаат особен психички импакт врз жената, кој е значително поразличен одошто кај мажот. Депривациите се посилни, па жените го развиваат чувството на беспомошност и на страв во затворот многу повеќе од мажите, што остава простор за неверување и вообразена потреба од претпазливост во се и во секого што ја опкружува, почнувајќи од останатите затвореници, до медицинскиот персонал. Сите биолошки предиспозиции кои ја чинат жената и сите биолошки фази низ кои поминува или може да помине во затворот (како менструален циклус, бременост, постпородилна депресија, несакан абортус, доење и сл.) се доволно фрустрирачки и ментално деструктивни и за слободната жена. Фактот дека овие психофизички процеси треба да бидат минати во затвор, лишена од удобноста на домот и грижата од блиските која ѝ е најпотребна, го интензивира нивото на фрустрација и страв кај жената, што ја чини особено кривка, а напати и непресметлива. Затоа и често се забележува поголема алокација на антидепресивите како медицински средства кај женската затвореничка популација отколку кај машката³.

Парламентарното Собрание на Советот на Европа, во 2009 година⁴ забележува дека на Европско тло е нотиран пораст на бројот на жените затворенички. Но, и покрај ваквиот пораст, жените го чинат малцинството во затвореничката популација во Европа, и принудени се да бидат лишени од слобода во институции дизајнирани согласно машките потреби. Согласно тоа, тогаш е забележано дека затворските режими, рехабилитацијата, едукативните програми и целокупното затворско опкружување не соодвествува со специфичните потреби на жената внатре. Поради малиот број на жени затворенички, државите од Европа не располагаат со доволен број на институции (по локација, не по капацитет!) и места каде жената би ја издржувала оваа казна или каде би била притворски сместена. Оддалечени се од семејствата со кои треба да се реинтегрираат, што влијае деструктивно во нивната рехабилитација. Во оваа насока, Советот на Европа во 2009 година им препорачува на државите членки да ги имплементираат Европските Затворски Правила и соодветно да ги применуваат, да внесат родова сензибилизација при казнувањето и издржувањето на казната затвор, да се внимава особено кога се суди на мајка на малолетни деца, а зајакнато доколку е самохрана мајка или

³ Banks, C., Women in Prison: A Reference Handbook, 2003, <https://books.google.mk/books?id=DpSjVQ0u9zwC&printsec=frontcover&dq=women+prison&hl=mk&sa=X&ved=0ahUKEwj608LohN3YAhXLKJ0KHR63DvwQ6AEIODAC#v=onepage&q=women%20prison&f=false> (последно пристапено на 16.01.2018);

⁴ Resolutuion 1663, Women in prison, Parliamentary Assembly, Council of Europe, 2009, <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17733&lang=en> ;

единствен финансиски издржувач на семејството, да се намали бројот на изречени затворски казни во овој случај и да се прибегнува кон нив само во крајна нужност и сл. Парламентарното Собрание на Советот на Европа става особен акцент за жените – мајки или бремени жени на кои им е изречена казната затвор, па, надоврзувајќи се на претходно донесените акти⁵, потенцира да, во случај кога жената навистина мора да биде институционализирана, државите соодветно се погрижат децата да ја добијат целокупната потребна нега и дека ќе бидат овозможени одржување контакти со нив и ќе се работи на нивно повторно спојување. Посебните услови кои со оглед на положбата се наметнуваат за жените трудници и за жените мајки на малолетни деца кои се со нив во установата, како и на самите деца, е повторно алармирано да бидат доследно задоволени. Издвоени се останатите посебни потреби кои треба да бидат негувани од страна на државите, а кои произлегуваат согласно родот, како посебностите во поглед на здравствената заштита, посетите, едукацијата, постпеналниот третман, дигнитетот на жената и слично.

Жената неретко зад себе остава блиски лица кои ги лишува од својата грижа. Покрај негативните импликации кои настануваат кај лицата кои ги остава надвор, кај неа ова сознание создава значително позасилени депривации, одошто кај мажот - затвореник. Чувството на страв, неизвесност и вина знаат да бидат многу подеструктивни како во третманот за ресоцијализација, така и по излегувањето од затворот. Жената по природа е посензитивен пол, за кој, целокупната кривост специфична за неа си има свој допринос и во нејзината улога на затвореник. Жените затворенички се често и претходно жртви на семејно насилство, сексуално насилство или на некаков друг облик на насилство. Поради тоа, кај нив треба особено да се внимава уште на самиот почеток, во фазата на пресудувањето и изрекувањето на затворската казна, со цел да не се создадат негативни ефекти и жената да не доживее секундарна виктимизација во институцијата во која е упатена. Доколку таа го сторила делото во нужна одбрана или во крајна нужда создадени по претходна континуирана виктимизација, самиот судски процес и самото затворање би го влошило веќе создаденото психичко нарушување. Досега не е вистински водено сметка за тоа дали жената во институцијата се нашла како вистинска жртва или како вистински сторител. Затоа потребен е пристап според кој жената би се нашла во самото средиште на нејзиното проучување, со сите свои особености и

⁵ Recommendation 1469, Mother and babies in prison, Parliamentary Assembly, Council of Europe, 2001, <http://semanticpace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbmQvbncveG1sL1hSZWYvWDJlURXLWV4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0xNjgyMSZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDovL3NlbWFudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdC9QZGYvWFJlZi1XRC1BVC1YTUwyUERGLnhzbA==&xsltparams=ZmlsZWlkPTE2ODIx;>

потреби уште пред нејзиното упатување во затворот. Жената, не смее како досега, да биде маргинализирана во системот на кривичноправната реакција, односно да се занемари фактот дека многу од нив во затворот се нашле токму затоа што претходно биле жртви⁶.

Родовата сензибилизација освен во поглед на првичниот третман, од страна на органите на прогонот, се апелира и за третманот кој се одредува за жената внатре во самиот затвор. Бидејќи поголемиот број на познати третмани се моделирани врз база на најзастапениот репрезентативен примерок во затворот - мажот, жените честопати не добиваат адекватен третман кој би постигнал кај нив посакува ефект, или соодветни услови за спроведување на потребниот третман за ресоцијализација. Со оглед на тоа дека на родовите потреби не се посветува доволно внимание, во затворите нема соодветни средства за обезбедување на соодветната, родово диференцијална, здравствена заштита, детска заштита, постпенален третман, како и соодветно креирана транзитна фаза која одговара на овој модел на затвореник. Контролата, внатре во затворите, често се сведува на контрола потребна да го сузбие агресивниот затвореник, па е прикажана преку тренирано обезбедување или ресурси кои претендираат да го контролираат мажот, кој е значително по виолентен и агресивен од жената по природа.

Нормално, не секоја жена подеднакво се носи до развиените депривации од одлежувањето на казната. Постојат разлики базирани на претходниот живот, возраста, расата, образовањето, изречената казна и нејзината должина, видот на делото кое го има извршено, а особено имотната положба. Одредени истражувачи сметаат дека жените кои се особено подобро имотно ситуирани, многу полесно ја „играат затвореничката игра“, како со персоналот така и останатите затвореници, одошто оние кои не се⁷. Но, иако индивидуализацијата, која подразбира земање во предвид на сите животни белези, олеснувачки или отежнувачки, е клучна за секој член од затвореничкото општество, мора да постои претходно почетно раздвојување кое се базира на родовата припадност. Движењата и студиите кои го потенцираат правото на жената во рамките на затворот не значат нејзино фаворизирање и дискриминирање на останатата затвореничка популација. Едноставно, ја акцентираат суштинската разлика меѓу мажот и жената генерално, која како и во секојдневието така и во затвореничкото општество изнудува потреба од засебен, родово сензибилен, однос.

⁶ Николич-Ристанович, В., Од жртве до затворенице: насилје у породици и криминалитет жена, Београд: ИКСИ, ВДС & Прометеј, 2000;

⁷ Heffernan, E., Gender Perception of Dangerous and Dependent Women: “Gun Molls” and “Fallen Woman”, Women in Prison: Gender and social control, edited by Barbara Zaitzow and Jim Thomas, Lynne Rienner Publishers, Inc., London, 2003, pg.39-65;

За разлика од мажите, жените во затворите се евидентирани со многу поразлични ставови во однос на интерперсоналните односи, куќниот ред, казнувањата или наградувањата. Многу поактивно учествуваат во социјализацијата во рамките на институцијата (иако и овде се бележи тренд на оттуѓен однос на одреден процент на затворенички) пропратено со висока доза на емотивност и отворена комуникација. Интеракцијата која ја имаат со останатите во затворот се смета како многу по стабилна, одошто онаа на мажот затвореник, па се доживува како „псевдосемејна“ поврзаност. Со тоа, се потврдува идејата дека управувањето со казнено поправната установа за жени треба да биде помалку авторитативно, затоа што овде има значително помалку насилство, активност на затворски банди, послабо се изразуваат меѓеничките или меѓурасните тензии и слично. Од службениците во овие установи се очекува многу побудно слушање, трпение во објаснувањето на одредени правила и очекувања, свест за емоционалната динамика кај жената, спремност да се реагира праведно и конзистентно.

Сепак, клучен елемент во успешност на програмата за жената се индивидуализациските особености, сеопфатност на пристапот и почитување на интересот на затвореничката⁸.

За Бангкокските правила

Битните родови разлики кои постојат и мора да се земаат предвид при третирањето на осудените лица, на меѓународно ниво се начнати уште во *Стандардните минимални правила на ОН за постапување со затворениците*⁹, кои пред повеќе од половина век се донесени на Првиот Конгрес на ОН во Женева, во 1955 година. Овие Правила на ОН предвидуваат издвојување на машките од женските затвореници во посебни пенитенцијарни установи (член 8) и специфички околу тоа, потенцираат дека жените ќе бидат чувани и надгледувани само од службеници жени (член 53), потоа, пропишуваат посебни правила за бремени жени и жени со деца (член 23) и сл. Сепак, самите правила

⁸ Цитирано според Šučur, Z., Žakman-Ban, V., Značajke života i tretmana žena u zatvoru, Hrčak – portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske, 2004, str.1061;

⁹ Достапно на -

<http://www.healthrights.mk/pdf/Pravnici/Megjunarodni%20dokumenti%20i%20mehanizmi%20za%20zastita%20na%20covekovite%20oprava/%D0%9EN/11-%20%D0%9C%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D1%83%D0%BC%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%BD%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D0%B5%20%D1%81%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8.pdf> (последно пристапено на 10.01.2018);

недоволно го доловуваат родовиот аспект и сите подробности кои произлегуваат, кога станува збор за жените – затворенички.

Вистински прв меѓународен документ, кој детално се занимава со положбата на жената во системот на извршување на кривични санкции и кој вистински ја потенцира родовата разлика се Бангкочките правила.

Бангкочките правила се „*Правила на ОН за постапување со жените затвореници и не-затворски мерки за жените престапници*“¹⁰ донесени со Резолуција 65/229 од страна на Генералното Собрание на ОН, на 21 декември 2010 година, и од тогаш претставуваат интернационален водич за третирање на жените кои сториле кривично дело, а кон кого сите нации би требало да се приклонуваат. Иако правилата се донесени во форма на Резолуција, па немаат мандаторен карактер, тие сепак претставуваат сериозен насочник за подигнување на стандардите во затворот и целокупниот третман на жените затворенички. Овој документ, ги препознава битните разлики меѓу криминалитетот на жената и криминалитетот сторен од мажите, и ја уважува посебната положба која осуденичките ја имаат во улога на мајка, а неретко и нивната првична улога на жртви на одреден облик на насилство.

Потребата од усвојување на еден ваков акт, како и ставовите за негово понатамошно детално доработување, адаптирање и имплементирање пред сè, се должи на светското евидентирано, постапно зголемување на бројот на затворенички ширум светот. Иако добар дел од теоретичарите сметаат дека ваквото зголемување не е вистински и реален приказ на вистинското зголемување на криминалот, пред сè на обемот на тешките дела сторени од страна на жените, туку на зачестеното изрекување на затворска казна за дела кои не би можело да бидат окарактеризирани како тешки на прво место¹¹, сепак, самиот факт дека затворите постепено се повеќе и повеќе се полнат со жени осуденички изнудува потреба од нивно адекватно заштитување. Овој факт, на волја на вистината, се коси со меѓународните стандарди кои налагаат фаворизирање на неинституционалните санкции во сите ситуации во кои тоа е прифатливо.

Содржина на Бангкочките правила

Еден ваков севкупен документ, по природата на нештата, и се очекуваше да биде донесен од страна на организација како што се Обединетите Нации, земајќи го во обзир тоа што оваа организација, заедно со други меѓународни организации, во последните неколку децении координираат еден целокупен

¹⁰ Достапни на <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res%202010-16.pdf> (последно пристапено на 11.01.2018);

¹¹ Така кај Corston, J., The Corston Report: A Review of Women with Particular Vulnerabilities in the Criminal Justice System. London: Home Office, 2007;

процес на реформирање на извршувањето на кривичните санкции, во чие средиште се наоѓа казната лишување од слобода поради високиот степен на ризик од кршење на човековите слободи и права при нејзиното изрекување и извршување¹².

Значајна улога за иницирање за носење на овој документ, во случајов, има Тајланд, на чело со принцезата *Bajrakitiyabha*. Оваа уставна монархија финансиски го поддржала целокупниот процес на изработката на текстот на документот¹³. Затоа и се очекува дека Тајланд ќе воспостави најдобра пракса во реализирање на документот. Од имплементацијата па до сега во Тајланд се направени големи промени и подобрувања во бројни аспекти од третманот на жените затворенички во затворите, а со цел услогласување со Бангкокските правила¹⁴.

Во Преамбулата на документот се посочува дека истиот настанува како резултат на долгогодишна работа и долгогодишно истражување насочени кон изнаоѓање на адекватен модел за постапување со жените кои се наоѓаат во судир со законот. Правилата се концепирани со опсежно родово сензибилизирање на проблемот, односно со потполна свест за жената и нејзината положба во многу држави, насилството која таа го трпи како најчеста жртва, како и фактичката нееднаквост на жената пред мажот, но и земајќи ја во предвид улогата која ја има жената во грижата кон фамилијата и кон децата. Затоа и неминовно, правилата се однесуваат и на деца, во уредувањето на нивниот однос со мајките и гарантирањето на одредени права, а во врска со здравствената заштита и грижата кон најмладите.

Овој документ нема за цел судирање со досегашните акти донесени за регулирање на правата на затворениците, а особено со споменатите Минимални Стандарди, туку, напротив, значи навраќање на нив, оживување, дополнување и адаптирање кон потребите на жената. Донесен е со целосна свесност за постоењето на светскиот проблем со зголемување на бројот на жени

¹² Стевановиќ, 2012 цитирано според Ковачеви, М, Положај жена у систему извршења кривичних санкција према Бангкокским правилима, Темида – часопис о виктимизацији, људским правима и роду бр.4 Виктимилошко друштво Србије и „Прометеј“ 2012, стр. 26;

¹³ Ова е повеќе од разбирливо ако се земе во предвид тоа што озогласеноста на тамошните затвори служеше како инспирација за повеќето филмски автори, автори на телевизиски и литературни остварувања, како и за австралиската мини – серија Bangkok Hilton од 1989. Поради иницијативата и огромната поддршка на државата, правилата неформално се именувани по тајландската престолнина;

¹⁴ <http://www.chulacriminology.com/bk-rules--the-implementation-of-the-bangkok-rules.html> (последно пристапено на 11.01.2018);

затворенички кои казната затвор ја издржуваат во услови наменети првично за мажите, како и со разноликоста која постои во третманот на жената низ државите воопшто. Затоа, во самата Преамбула се наведува дека овој документ служи за да стимулира постојан напор за надминување на практичните тешкотии при апликацијата, бидејќи самите правила претставуваат светска аспирација за подобрување на исходите на жените затворенички, нивните деца и нивните заедници.

Текстот на Правилата опфаќа четири секции. Првата секција се однесува на сите општи принципи во постапувањето кон жените во пенитенцијарните установи, без оглед дали се притворени или осудени. Вториот дел опфаќа нормирање на положбата на посебни категории на жени. Поделен е во подточка А и подточка Б. Третиот дел се однесува на применување на неинституционални санкции и мерки према сите категории жени. Додека четвртиот дел е посветен на правила за истражување, планирање, евалуација подигање на јавната свест и споделување на информации во оваа област, а се однесува за сите категории на жени престапнички.

Првиот дел, делот гој ги опфаќа општите принципи, започнува на тој начин што нагласува дека со земањето во предвид и задоволувањето на посебните потреби на жената, кои произлегуваат од родот, нема да се изврши никакво дискриминаторско постапување, затоа што таквото постапување е неопходно за да жените ја остварат својата родова рамноправност на прво место. Понатаму, се нагласува дека треба да се обрати посебно внимание на целокупната состојба на жената, изразената ранливост како и неодложното овозможување на контакт со лица надвор од установата со цел згрижување на децата, па и ограничено одложување на почетокот на издржувањето на казната, доколку е неопходно и е во најдобар интерес на децата. Правилото број 4 од овој е особено предизвикувачко за многу држави низ светот, како и за нашата и за земјите од соседството. Имено, предвидува дека сместувањето на жените не треба да биде значајно оддалечено од нивното место на живеење, од местото каде се наоѓа нејзината фамилија и нејзините деца, се со цел уважување на нејзините обврски за грижа, индивидуалните преференси на жената и можностите за адекватен пристап до програми и услуги.

Натамошните правила се однесуваат на условите за лична хигиена кои треба да ги има жената во институцијата, а во предвид дека секогаш треба да се имаат нејзините посебни потреби и зголемените потреби при менструален циклус, доење или бременост, кои треба да бидат адекватно задоволени. Следни се правилата за здравствената грижа на затвореничките кои вклучуваат испитувања на постоење на сексуално преносливи болести, заболувања во крвта, ХИВ тест, проверка на менталното здравје, репродуктивната историја на жената, зависности од супстанции и сл.

Особено се важни правилата кои се однесуваат на утврдување на претходна сексуална злоупотреба или за останати форми на насилство кои можеби ги трпела во минатото. При утврдување на постоење на нејзина претходна виктимизација, или злоупотреба која се јавила во рамките на институцијата, наведено е дека затвореничката треба да се информира детално за нејзините легални права кои ги има, но без оглед на тоа дали таа би се подвргнала на една правна процедура или не, нејзе мора да ѝ биде овозможена специјализирана психолошка помош или советување. Доколку жената со себе има малолетно дете, и детето ги има истите права на прегледи како и мајката. Резолуцијата опишува и правила кои се однесуваат на родово - сензибилизирана здравствена заштита. Понатаму, а особено важно, се утврдува дека на жените кои имаат ментални заболувања или кои се едноставно трауматизирани, мора да им биде овозможено индивидуализарана, родово-сензибилна, сеопфатна ментална здравствена заштита со програми за рехабилитација кои би им биле достапни. Во рамките на здравствената заштита пропишани се правила за превенција од ХИВ – третман и поддршка, програма за зависности од супстанции, превенција на самоубиства и самоповредувања, превентивна здравствена заштита изразена преку обуки и информации и сл. Во врска со мерките за безбедност, предвидено е дека претресот смеат да го вршат само жени службенички, а притоа не смее да се нарушува достоинството на затвореничката, па препорачливо е соблекувањето при претрес, кое може да има неповолни последици по менталната состојба и физичкиот интегритет на жената, да се замени со скенирање или други подобри современи методи. Трудниците, доилките или жени кои штотуку родиле, не би требало, согласно Правилата, да се упатуваат во самица заради дисциплински престапи, како и тоа да ограничувањето или забранувањето контакти со фамилијата, особено со децата, не смее да се користи како дисциплинска санкција против жените затворенички.

Со оглед на огромниот степен на постоење злоупотреби на жените затворенички, Бангкочките правила ставаат акцент на заштита на жените во затворите од насилство. И предвидуваат дека доколку некоја жена се пожали на злоставување, веднаш да ѝ се обезбеди медицинска помош, поддршка и советување. Понатамошните правила (од 29-35) се посветени на работниот ангажман на жените во затворите, образованието и обуките. Се смета дека треба да се обрати посебно внимание во овој дел, адекватна упатеност на жените во нивните права во институцијата, како и нивно запознавање со правата на институцијата и општите човекови права, како и специфичните потреби на жената, развојните потреби на децата, затоа што дел од жените во затворите се со своето потомство. Првиот дел завршува со правила за малолетнички лишени од слобода, и нивната специфична положба со оглед на возраста. Нивните права се посебно нагласуваат, од причини што низ многу држави женските малолетни

престапнички се во толку мал број што често се занемаруваат, што влијае деструктивно на нивното образование.

Вториот дел од Правилата се однесува на посебни категории жени кои се применуваат институционални мерки. Пред сè се издвојуваат правила кои се однесуваат на притворени жени и на затворени жени, но и овде постојат правила применливи за сите категории на жени затворенички. Правилата во овој дел започнуваат со укажување од потребата на адекватна класификација на жените во затворите со цел постигнување на ефекти во понатамошната ресоцијализација. Се нагласува дека во овој дел треба да се води сметка дека жените генерално се помала закана за безбедноста на општеството од мажите. Да се земаат во предвид условите од кои потекнува жената, нејзините родителски обврски, претходна виктимизација и сл. (правило бр 40 и 41). Се нагласува особената потреба од овозможување на контакт со надворешната средина и членовите на фамилијата, а земајќи во предвид дека поголемиот дел од затвореничките се претходно злоставувани, да се врши надзор и контрола над тоа кој треба да ја посетува. Се препорачува давање на нужна помош во транзицискиот период пред излегување и овозможување на сите услови за потполна нејзина реинтеграција. Особено внимание се посветува на родилките и на правата на детето родено во текот на издржувањето на казната. Наведено е дека одлучувањето дали детето ќе биде одделено од мајката или не, да се раководи од аспект на најдобриот интерес за детето, а доколку се одвојува претходно да се преземат сите неопходни мерки за негово згрижување надвор од установата, како создавање на услови за овозможување на што почести контакти меѓу детето и мајката, доколку, нормално, истото не е на штета на детето и неговата безбедност.

Третиот дел го покрива извршувањето на не институционалните санкции и мерки, и, во согласност со Токиските правила, нагласуваат дека државите треба да се подвргнуваат што повеќе на алтернативно постапување со жените престапнички. Тука, се смета, дека треба да се земе во предид фактот што токму жената е онаа на која ѝ е оставена обврската да се грижи за други, како и тоа дека многу од жените кои сториле кривично дело претходно биле виктимизирани (правило бр. 57). Со правилата се препорачува и да се остави можност на судовите, како олеснувачка околност при индивидуализацијата на казната за жената престапничка, бидејќи земено нејзината претходна неосуданост, помалата општествена опасност и посебната природа на кривичното дело, како и тоа сето тоа да биде опсервирано од специфичните животни околности на жената, но и од аспект на нејзините потенцијални обврски за грижа за други лица. За трудници и мајки, се потенцира, пред сè да се користат неинституционални мерки и санкции и кон затворска казна да се посегне само

во случај на тешки кривични дела или кривични дела со елементи на насилство или во случаи кога женското однесување преставува сериозна закана за безбедноста на други лица. И секогаш да се води сметка за згрижувањето на малолетни деца доколку жената ги има.

Четвртиот дел се однесува на истражување, планирање, вреднување на постигнатите резултати и на подигање на нивото на јавната свест за проблемот на криминалитетот на жената. На државите им се препорачува да спроведат истражувања за причините, природата, структурата и динамиката на криминалитетот на жената, со цел средствата наменети за реагирање кон овој криминалитет да се адаптираат кон реалните карактеристики на појавата. Се смета дека јавноста и медиумите мора да бидат упатени во суштинските и вистинските причини поради кои жената се подвргнува на вршење на кривични дела, како и адекватно развивање на ефективни модалитети, методи и третмани за успешна реинтеграција на жената во општеството, нејзина ресоцијализација и социјална адаптација.

Сепак, овие правила се само еден мал почеток и надахнување за вистинскиот третман на жените во пенитенцијарните установи. Иако не навлегуваат во никакви лукусузи или, воопшто, поволности врзани за родот, во многу држави нивното остварување ќе биде значително отежнато. Во 2015, во склоп на серијата прирачници од казненото право, од страна на Правосудното одделение на ОН за дрога и криминал, во соработка со Институтот за човекови права и хуманитарно право – Raoul Wallenberg и Тајланскиот правосуден институт, концепирана е и Програма¹⁵ за обука за развој на знаење и вештини на службените лица кои се занимаваат со казненото право и креирањето на политиките во согласност на Бангкокските правила. Програмата содржи 12 модули кои ставаат акцент на различни области од Правилата како утврдување на потребите на затвореничките и решавањето на дискриминацијата, хигиената и здравствената заштита, безбедноста, третман на трудници и жени со деца, незатворски мерки и сл. Програмата содржи и пет анекса кои се од значење при реализирање на работилници за обука на соодветниот работен кадар.

Депривации кај жените затворенички - показатели за потребата од усвојување и имплементирање на Бангкокските правила во светски размери

Потребата од носење на вакви акти во полето на пенологијата, кои ќе стават соодветен акцент над потребата на одвоено и внимателно третирање на

¹⁵Достапна на https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Zene_i_zatvor_HR.pdf (последни пристапено на 22.01.2018);

жената затвореник, во глобални размери, највоочлива е кога ги разгледуваме депривациите кои ги развива жената затвореник.

Разгледувањето на депривацискиот модел кај затворениците во теоријата е продукт на работењето на Клемер (Clemmer), Сикес (Sykes) и Гофман (Goffman) и ја објаснува адаптацијата воопшто, како и нивото на адаптација на затворените лица, а следено преку изразувањето на агресија, насилство, појава на анксиозност, депресија, стрес, како и самоповредувања или самоубиства¹⁶. Ваквите депривации се всушност фрустрации и често се нарекуваат и „болки на осуденикот“, а се врзуваат со импактот кој го остава врз лицето затворот и затвореничкото општество.

Прва и највидлива депривација која ги погаѓа сите затвореници е губењето на слободата и намалување на слободниот простор за движење. Сепак, се смета дека овој проблем во понатамошниот престој е значително понебитен споредено со разделбата од семејството роднините и пријателите. Така, се јавува засилено чувство на страв, осаменост и досада кај затворениците.¹⁷ Втората депривација која доаѓа е недостатокот од добра и услуги, односно неможноста за задоволување на одредени материјални потреби, како храна, облека, засолниште, можност за адекватен медицински третман, луксуз и поседување одредени вредни материјални добра и сл. Потоа следуваат проблеми кои настануваат како резултат на недостиг на редовна интимност и интимни односи со партнерот. Посетите на партнерот се кратки и под строга контрола што создава дополнителни фрустрации кај затвореникот. Потоа степенот на автономија кој го има во самиот затвор, исто така знае да создаде дополнителни проблеми и фрустрации кај лицето, а на крај и губењето на чувството на сигурност кое доаѓа со влегувањето во институцијата. Влегување во општество, каде добар дел од лицата се виолентни, зависници или опасни, особено придонесува за разнишување на сигурноста, и доколку не научи да живее со неа, во рамки на институцијата никогаш нема да се чувствува сигурно. Губењето на автономија врз сопствениот живот затворениците тешко го прифаќаат. Постојаниот надзор, животот во опасна средина, диктираниот распоред на активности, создаваат чувство на немање на контрола врз сопствениот живот. Последиците и ефектите од затворањето се различни во зависност од родот, возраста, расата или семејната структура на осуденикот. Самиот престој во затворот се смета дека создава дополнително, повисоко, ниво на стрес кај осуденикот, за што зборува и зачестеноста на самоубиства, самоповредувања, насилства, убиства во пенитенцијарната установа, кои се изразито зголемени во

¹⁶ Huey, M., Deprivation, Importation and Prison Suicide: The Combined Effects of Institutional Conditions and Inmate Composition, Doctoral Dissertation in philosophy, University of Georgia, Athens, Georgia, 2008, pg.12;

¹⁷ Sykes, G. The Society of Captives, New Jersey: Princeton University Press, 1958;

однос на оние присутни кај општата популација. Се смета дека главни причинители на стрес се недостигот на семејството и пријателите, слободата, одредени активности, вознемирување создадено од еволуирање на спомени, загриженоста за иднината, досада, неадекватност на сместувањето, недостиг на поддршка, незадоволително ниво на медицинска услуга и сл.

Кога станува збор за жените затворенички, познато е дека тие се значително по вулнерабилни на стресогените околности во затворот, за разлика од мажот¹⁸. Изолацијата од семејството, неможноста за извршување на секојдневните семејни обврски кои жената ги имала на слобода, кај жените создава тага и вина кои прераснуваат во константен стрес. Традиционално, најголемиот дел осуденици насекаде во светот се мажи. Пенитенцијарната средина е прилагодена првенствено за задоволување на потребите на мажите, па не се води доволно сметка за специфичните потреби кои ги имаат жените - осуденички. Така, тие и во затворот се соочуваат со двојни проблеми – оние кои потекнуваат поради родовата припадност, а од друга страна, дискриминацијата која ја трпат поради тоа, која пак придонесува состојбата да се влошува во текот на затворската казна, а истата продолжува и по нивното ослободување од затворот. Па и самото третирање на жената мора да биде родово сензитивно, интервенциите треба да ги земат предвид психолошкиот дистрес и перспективата на животниот циклус во која жената во моментот се наоѓа. Она кое најмногу ги разликува жените од мажите, како надвор така и внатре, е мајчинството. Отуѓувањето кое го создава затворот за жената од своите, а особено од децата е еден од најголемите причинители на стрес, а веројатно, и најтешкиот аспект на престојувањето во затворот е одвоеноста од децата¹⁹.

Соочувањето на стресот е особено важен за постигнувањето на целите за затворањето, особено рехабилитацијата. Потребно е рана интервенција за превенирање на атипичното однесување на жената, покажување на знаци на стрес и депресивност и пред се, овозможување на соодветен третман кој би одговарал на нејзиното ниво на стрес, агресија или анксиозност. Овозможувањето на жената да се адаптира во средината во која се наоѓа е особено битно и е показател за нејзино успешно снаоѓање во средината надвор,

¹⁸ Перлин, Шулер и Кеслер, цитирано според Мојаноски, Ц., Бачановиќ, О., Акимовска – Малетиќ, И., Батиќ, Д., Стефановска, В., Миленковска, М., Илијевски, И., Јованова, Н., Димитровска, А., Положбата на осудените лица во пенитенцијарните установи во Македонија, Истражувачки извештај, Универзитет „Св. Климент Охридски“ – Битола, Факултет за безбедност – Скопје, 2014, стр.249;

¹⁹ Мојаноски, Ц., Бачановиќ, О., Акимовска – Малетиќ, И., Батиќ, Д., Стефановска, В., Миленковска, М., Илијевски, И., Јованова, Н., Димитровска, А., Положбата на осудените лица во пенитенцијарните установи во Македонија, Истражувачки извештај, Универзитет „Св. Климент Охридски“ – Битола, Факултет за безбедност – Скопје, 2014, стр.249-250;

по завршувањето на издржувањето на казната затвор, како и степенот на ризик од повторништво. Редуцирањето на досадата, осаменоста и агесијата, е нешто кое треба да започне со првиот третман на жената внатре, а кое би придонело за унапредување на менталното здравје на жената.

Степенот на адаптацијата на затворот и на затвореничкото општество ги води затворениците во две насоки, кон зголемување на индивидуалната опозиција и склоност кон самоповредување и насилства или развивање на затвореничка субкултура преку која сакаат да го намалат негативното чувство кое го имаат од затворот. Како модели на прилагодување на лицето во затворското опкружување се јавуваат физичкото бегство, психолошкото повлекување, бунтот, настојувањата по мирен пат да се изменат животните услови, конформизмот, манипулацијата и ритуализмот. Согласно вијанието и степенот на афект на депривациите и се изродуваат најразлични улоги, поделби и хиерархии меѓу самите затвореници, внатре во установата, како кај мажите така и кај жените. Според Гофман (Goffman) начинот на кој затворениците го одлежуваат осудениот период варира, односно се движи во две крајности – или стануваат целосно опфатени од општеството и претопени во него или целосно се повлекуваат со цел да преживеат во него. Земајќи ја во предвид сензибилноста на жената, кај неа доаѓа до нагласување на овие две крајности. Особено опасно е занемарување на двете, бидејќи како едната така и другата крајност можат да бидат деструктивни за самата затвореничка, но и за останатите. Депривациите кои се занемрауваат и не се третираат соодветно можат да се претопат во видно изразена агесија по животот и телото на самата осуденичка или на останатите осуденички во установата. Континуирани разговори со психолози и воспитувачи се од круциелно значење за преживување во установата и постигнување на минимално ниво на ресоцијализација.

Постои континуирана потреба од понатамошно подобрување и усовршување на пенитенцијарните системи ширум светот, и нивно адаптирање согласно современите текови и трендови од областа на извршување на санкциите, а особено со споменативе Бангкочки правила. Во таа насока, како неопходна се јавува потребата од сеопфатна анализа за идентификување на позитивните и негативните аспекти на функционирање на затворскиот систем во државите и врз основа на постоечките состојби да се постават конкретни цели и да се понудат реални решенија за подобрување на состојбата во затворите. Уважувањето на ваквите акти од страна на државите и усогласување на домашната легислатива и пракса со нивните препораки, е почетен стадиум за намалување на деструктивните депривации кои ги развиваат затвореничките во пенитенцијарните установи низ светот. Правилната индивидуализација при казнувањето е исто толку важна колку и определувањето на соодветниот третман во установата, кој потполно ќе соодветствува со индивидуалните и родово сензибилизираните обележја на жената. Само на тој начин казната затвор може

да добие позитивна насока кон посакуваната ресоцијализација и социјална адаптација.

Заклучок

Институционалниот третман кој го добиваат жените во рамките на пенитенцијарната установа е далеку од задоволувачки, а посебно во насока на, преку него, создавање свест кај жените за одвркање од криминалитетот. Условите кои ги има осуденичката на казна затвор, во многу земји ширум светот, се далеку од идеални, што повеќе, и далеку од базични. Самата просторна оддалеченост од семејството, која е реалност во голем дел од земјите, е неспоива со успешен третман и ресоцијализација, а е принудна поради постоење на само една установа за издржување на затворска казна за жени (присутно кај нас и во соседството). Базичните здравствени услуги кои ги добиваат жените во реалноста се косат со предвиденото во меѓународните акти и минималните стандарди и се оскудни. Нередовните прегледи, несоодветната терапија за кои слушаме секојдневно, се само дел од проблемите со кои секојдневно се соочуваат. Не е воспоставен ниту адекватен однос и механизам за развивање и определување на соодветен третман на затвореничките, а истиот е клучен за нивната ресоцијализација. Постојат многу повеќе биолошки, социолошки, психолошки аспекти кои треба да бидат уважени, а кое е случај со Бангочките правила. Затоа, без никаква доза на дискриминација или повластување, сметаме и препорачуваме, дека се вкупните услови за затворениците мораат да бидат подобрани час покоро, а со тоа и за жената како дел од нив. Третманот мора да го добие соодветното место за вистинска ресоцијализација на затворениците, а особено реализирањето на когнитивно – бихејвиорални²⁰ пристапи во третманот за жените затворенички, со цел

²⁰ Со појавата на когнитивната терапија почнува да се осветлува значењето на свесните мисли и идеи и нагласување на значењето на здравиот разум како важен фактор во човековата борба со психолошките проблеми. Привлечноста на когнитивната терапија е истакнувањето на рационалната компонента на човековото битие. Целта на терапијата е да се менуваат погрешните премиси, да се исправат грешките и заклучоците и да се насочува човекот кон објективната реалност. Неадекватните проценки, согласно когнитивната-бихејвиорална психотерапија, се последица на когнитивните дисторзии, кои водат до емоционални потешкотии. Ваквите проценки се јавуваат во форма на идиосинкратични когнитивни содржини, кои се засновани на негативни автоматски мисли, дисфункционални претпоставки и ирационална когнитивна шема. Дисфункционалните верувања и правила со слична содржина се асоцираат со меморијата и на тој начин формираат когнитивна структура од повисок ред -когнитивна шема. Шемата поврзана со една или повеќе специфични ситуации се нарекува

намалување на нагорната тенденција на женскиот криминалитет, како и за создавање на клима на соодветна ресоцијализација и социјална адаптација. Третманските програми за жената затвореник треба да ја вклучуваат околината, која треба да им обезбеди сигурност, односно да биде ослободена од секој облик на насилство, да поттикнува поврзаност со останатите и да ја зајакнува самата затвореничка. Самите третмански интервенции треба да бидат насочени на когнитивно, афективно и бихејвиорално ниво. Во обликувањето на третманот за жената треба да бидат земени во предвид и општите начела за успешната пракса на подрачјето на рехабилитацијата, со претпазливост кон проблемите кои можат да се појават при примената на тие начела на третман и рехабилитација врз жената. За жал, денес жените од затворите излегуваат значително по „оштетени“ одошто тоа биле во средината од која го сториле кривичното дело. Затоа, само со вистински постпенален модел и третман за ресоцијализација и социјална адаптација е можно ублажување на остријата на последиците и одвраќање од рецидивизам. Затворената жена, со нарушени семејни односи поради стореното, може да покаже лошо и асоцијално поведение уште во рамки на затвореничкото општество.

Сепак вистинските последици жената ја стигаат надвор од установата, на што мора да се работи. Периодот од три години по одлежувањето на затворската казна за сторено кривично дело се смета за најчувствителен. Истиот период треба да се зема за релевантен и тогаш кога е досудена инаква казна. Институциите во овој период треба да обратат поголемо внимание врз жените престапнички воопшто, а секогаш истото да го прават поврзано со побудите поради кои го извршила првичното кривично дело. Грижата за деца е параметар кој скоро и да не се користи во прогнозата и забележување на постоење на

когнитивен сет, а општата шема когнитивен модус. Основата за јавување на дисфункционални претпоставки се наоѓа во логичките грешки-дисторзии. Бихевиоралната терапија ја нагласува важноста на мислењето во она што чувствуваме и како се однесуваме. Доколку доживуваме чувства кои не ги посакуваме или се однесуваме на начин кој не го сакаме, важно е да се идентификуваат мислите кои го предизвикуваат тоа однесување или тие чувства, да научиме како да ги замениме со мисли кои водат кон посакувани реакции. Основната претпоставка на бихевиоралната терапија е дека можно е да се менува однесувањето со помош на психолошки средства, тие промени се одвиваат низ процес на учење. Терапијата подразбира специфичен програм за секоја сеанса, специфични техники и концепти кои се учат. Фокусирана е да помогне во остварување на цел која лицето само си ја поставило. Бихевиоралната терапија е директивна, но сепак на лицата не им се зборува што да прават, туку се учат како да прават. Улогата на терапевтот е да слуша, подучува, охрабрува, а на лицето да зборува, учи и го применува наученото. Подетално на: <http://www.institut-alternativa.com.mk/index.php/psihoterapija/skoli-i-pravci/kognitivna>

„чисто поле“ за криминалот кај мажите и прогнозата за ризик од рецидивизам. Кај жената пак е клучна, особено во поглед на начинот на кои таа ги одгледува своите деца, во партнерство или сама. Жените кои се самохрани родители имаат повисок ризик за запаѓање во повторништво. Тргајќи од ваквите сознанија за прогноза на рецидивизмот, значително може да се олесни идното негово превенирање и адекватно реагирање на истиот.

Во битието на казната не лежи само изолацијата со цел одмаздување на престапникот, туку определување на начин преку кој тој би се превоспитал и (ре)интегрирал во општеството како негов полноправ член. Сепак, во пенитенцијарните установи за жените, најмалку се работи на тоа да се мотивираат затвореничките да го искористат времето кое го имаат на нешто продуктивно и корисно за нив. Бангочките правила, во голем дел низ светот, особено на Балканот, за сега се утопија. Нивното усвојување, за нашата земја, но и за многу други, би значело вложување на значителни персонални и материјални напори за да се доживее имплементација во пракса. Да нагласиме, она кое го предвидуваат не претставува луксуз или поставување на жената во повластена положба од мажот затвореник. Имајќи ја во предвид светската статистика за застапеноста на жената во вкупната затвореничка популација, како и најчестите причини поради кои е осудена на казна затвор (како што е претходната виктимизација), а и особено важниот родов елемент, нејзиното издвојување од машката затвореничка популација и засебно третирање во определувањето на третман и издржувањето на казната затвор, се најмалку базични. Жената полека, но сигурно зазема се поголемо место во вкупниот број на сторители на кривични дела. Затоа е и задолжително адекватното нејзино проучување како престапник и третирање како затвореник по досудената затворска казна. Целокупната светска статистика, исто така, сведочи за пораст на женската затвореничка популација, а се базира и на фактот што денес на жените често им се изрекува оваа казна, дури и за полесни дела и за први престапи. Така, се смета дека системот се подвргнува на драконски казнувања кога се работи за нарко – криминал, како и тоа дека при ваквите нотирани криминалитети не се користат потребните третмани и безбедносни мерки. А самото тоа изнудува соодветно реализирање на затворската казна врз жените, со цел достигнување на ресоцијализацијата и социјалната адаптација и за овој дел од затвореничката популација. Користењето на „машките“ методи на третман без детално, и сестрано земање во предвид на сите параметри кои ја чинат жената жена е недоволно. Решението кое го пронаоѓаат голем дел од земјите, меѓу кои и нашата, за усвојување на решенија и земање во предвид само на бременост и мајчинство во институцијата како нешто кое го врзуваат со жената затвореник е добро, но исто така недоволно.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Banks, C., *Women in Prison: A Reference Handbook*, 2003,
- Corston, J., *The Corston Report: A Review of Women with Particular Vulnerabilities in the Criminal Justice System*. London: Home Office, 2007;
- Heffernan, E., *Gender Perception of Dangerous and Dependent Women: "Gun Molls" and "Fallen Woman"*, *Women in Prison: Gender and social control*, edited by Barbara Zaitzow and Jim Thomas, Lynne Reinner Publishers, Inc., London, 2003;
- Huey, M., *Deprivation, Importation and Prison Suicide: The Combined Effects of Institutional Conditions and Inmate Composition*, Doctoral Disertation in philosphy, University of Georgia, Athens, Georgia, 2008,;
- Šućur, Z., Žakman-Ban, V., *Značajke života I tretmana žena u zatvoru*, Hrčak – portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske, 2004;
- Sykes, G. *The Society of Captives*, New Jersey: Princeton University Press, 1958;
- Zaitzow, B., Thomas, J., *Women in Prison: Gender and social control*, Lynne Reinner Publishers, Inc., London, 2003;
- Ковачевич, М, Положај жена у систему извршења кривичних санкција према Бангкокским правилима, Темида – часопис о виктимизацији, људским правима и роду бр.4 Виктимилошко друштво Србије и „Прометеј“ 2012;
- Мојаноски, Ц., Бачановиќ, О., Акимовска – Малетиќ, И., Батиќ, Д., Стефановска, В., Миленковска, М., Илијевски, И., Јованова, Н., Димитровска, А., Положбата на осудените лица во пенитенцијарните установи во Македонија, Истражувачки извештај, Универзитет „Св. Климент Охридски“ – Битола, Факултет за безбедност – Скопје, 2014;
- Николич-Ристанович, В., *Од жртве до затворенице: насилје у породици и криминалитет жена*, Београд: ИКСИ, ВДС & Прометеј, 2000;
- Recommendation 1469, *Mother and babies in prison*, Parliamentary Assembly, Council of Europe, 2001,
- Resolutuion 1663, *Women in prison*, Parliamentary Assembly, Council of Europe, 2009;
- Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners , UN Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, resolutions 663 C (XXIV) of 31 July 1957 and 2076 (LXII) of 13 May 1977
- United Nations Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders ('the Bangkok Rules'), UN General Assembly, 2010

- <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17733&lang=en> (последно пристапено на 10.01.2018);
- <http://semantic-pace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbnQvbn-cveG1sL1hSZWYvWDJILURXLWV4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0xNjgyMSZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDovL3NlbWFudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdC9QZGYvWFJiZi1XRRC1BVC1YTUwyUERGLnhzbA=&xsltparams=ZmlsZWlkPTE2ODIx> (последно пристапено на 10.01.2018);
- <http://www.chulacriminology.com/bk-rules--the-implementation-of-the-bangkok-rules.html> (последно пристапено на 11.01.2018);
- <http://www.healthrights.mk/pdf/Pravnici/Megjunarodni%20dokumenti%20i%20meh-anizmi%20za%20zastita%20na%20covekovite%20prava/%D0%9EN/11-%20%D0%9C%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D0%BC%D1%83%D0%BC%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%B4%D0%BD%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%9A%D0%B5%20%D1%81%D0%BE%20%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8.pdf> (последно пристапено на 10.01.2018);
- <http://www.institut-alternativa.com.mk/index.php/psihoterapija/skoli-i-pravci/kognitivna>; (последно пристапено на 10.01.2018);
- <http://www.prisonstudies.org> (последно пристапено на 25.03.2018);
- <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res%202010-16.pdf> (последно пристапено на 11.01.2018);
- <https://books.google.mk/books?id=DpSjVQ0u9zwC&printsec=frontcover&dq=women+prison&hl=mk&sa=X&ved=0ahUKEwj608LohN3YAhXlKJoKHR63DvwQ6AEIODAC#v=onepage&q=women%20prison&f=false> (последно пристапено на 16.01.2018);
- <https://www.penalreform.org/wp-content/uploads/2013/07/PRI-Short-Guide-Bangkok-Rules-2013-Web-Final.pdf> (последно пристапено на 20.06.2018);
- https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Zene_i_zatvor_HR.pdf (последни пристапено на 22.01.2018);